

* [המאמר פורסם במקור בספרדית:
W. Busse, "Rashi: Transliteración,
transcripción y adaptación de textos
aljamiados", *Judenspanish, IX: Neue
.Romania*, 34 (2005), pp. 97–107
תרגמה אורנה סטוליאיר - הערת
העורכים.]

טרנסליטרציה, טרנסקריפציה ואדפטציה של טקסטים בלאדינו הכתובים בכתב עברי*

הקדמה - יעקב בן-טולילה

במשך דורות נכתבה הלאדינו (הספרדית-יהודית) באותיות עבריות, בדרך כלל באותיות רש"י בדפוס, או בסוליטריאו, שהיא שיטה של כתיבת יד בסימנים דמויי כתב רש"י. בסוף המאה התשע עשרה החלו להשתמש גם באותיות לטיניות. הפיזור של הקהילות דוברות הלאדינו הביא לשימוש בשיטות שונות של כתיב באותיות לטיניות במקומות שונים, לרוב מתוך השפעת הנוהג בלשונות המשמשות באותם מקומות. בשנים האחרונות ניטש ויכוח חריף בין המצדדים בכתיב המתבסס על הנוהג בספרדית המודרנית לבין שיטת כתיב אוטונומית, המתבססת בתפיסתם של בעליה על עיקרון פונטי. מאמרו של וינפריד בוסה, שאנו מגישים כאן בתרגום עברי, הוא תרומה חשובה לליבון התאורטי והמעשי של הסוגיה. בוסה עוסק בשאלה כיצד יש להעתיק באותיות לטיניות, או לתעתק, טקסטים המצויים בידינו בכתב רש"י. הוא פותח בהבהרת ההבחנה בין תעתיק הגאים (טרנסקריפציה) ובין תעתיק אותיות (טרנסליטרציה). תעתיק ההגאים מבקש לשחזר את הטקסט כאילו נכתב מלכתחילה באותיות לטיניות, דהיינו מה שמסמנים באותיות לטיניות הוא **עצמותו הלשונית**. בתעתיק האותיות מציינים כל אות עברית שבטקסט באות לטינית מוסכמת כנגדה, כלומר מה שמסמנים באותיות לטיניות הוא **מהותו הגרפית** המקורית.

המחבר מעלה שאלות מעשיות אחדות אשר לסוג המידע שהתעתיק (בין של הגאים בין של אותיות) אמור למסור. התשובות לשאלות הללו כמו גם בחירת סוג התעתיק תלויות בתכלית המבוקשת, מדעית או מעשית, ובקורא הפוטנציאלי - בלשן או קורא "דגיל" - שהטקסט המתועתק מכונן אליו.

חלק חשוב של המאמר ייחד בוסה לביקורת על שיטתו של יעקב חסן ז"ל, בעל הצעת כתיב שעיקרה טרנסקריפציה של המילים בלאדינו כאילו מדובר במילים בספרדית בת זמננו, בתוספת סימנים דיאקריטיים כדי להצביע על ייחודים בהיגוי. לדעת בוסה שיטתו של חסן היא בעצם סוג אחר של תעתיק (בשני שלבים: המרה וטרנסקריפציה), שהוא מכנהו **סיגול** (אדפטציה). דרך זו אינה מביאה בחשבון את ההבדלים שנתפתחו בין הספרדית ללאדינו מאז הגירוש. שתי הלשונות אכן מציגות מערכים פונמיים שונים, למשל בתחום ההגאים השורקים הקוליים. בין החסרונות שבוסה מונה בהצעת חסן בולטת היענותו של הכתיב המוצע לגורמים ההיסטוריים של הספרדית המודרנית, כגון הייצוג האטימולוגי, שמטרתו "להבטיח את ההומוגניות הגרפית של משפחות המילים". לדעתו השימוש בהליך כזה, במקום בשיטת טרנסקריפציה-טרנסליטרציה המכוונת במיוחד למטרה זו, טומן בחובו קשיים רבים.

בוסה מנתח את דרך כתיבתה של הלאדינו בכתב רש"י לפרטיה ומנסה להפיק כללי תעתיק עקיבים. ואשר לשאלת סוג התעתיק הראוי, של הגאים או של אותיות, הריהי נפתרת כבעיה של דירוג ולא של ברה: "באיזו מידה אפשר לערוך טרנסליטרציה, ובאיזו מידה יש לערוך טרנסקריפציה?" תשובתו היא ש"הכול תלוי במטרת הטרנסקריפציה: להבטיח את קריאתו של הטקסט; לשמור, או שלא לשמור, על ייחודה של הלאדינו הכתובה בכתב עברי, להשתמש בסימנים גרפיים מוכרים לקהל הקוראים וכו".

למעשה אין קשר בין השיקולים הללו לבין שיטת הכתיב התקני הראויה של שפת הלאדינו, אשר באופן אידאלי צריך לייצג את יחידות ההגה המופשטות (הפונמות), ולא דווקא תמיד את המימושים הפונטיים הקונקרטיים, של הלשון. הווה אומר, בעיית התעתיק נוגעת לטיפול בטקסטים הנתונים לפנינו באותיות עבריות, ואילו סוגיית הכתיב שייכת לשאלת ייצוגם הגרפי של מבעים בלאדינו בשעה שמחליטים לכתבם באותיות לטיניות. בסיום מאמרו בוסה בוחר בדיבור של איסתנבול כדגם של הלאדינו העכשווית וממליץ על שיטת הכתיב של כתב העת אקי ירושלים, עם התאמות מסוימות.

* ברצוני להודות לכל עמיתי ותלמידיי שקראו את הגרסאות הקודמות של מאמר זה והעירו הערות מועילות.

Riflan mentirozo no hay "פתגם כוזב אינו בנמצא". אמיתותה, של אמרה זו ברורה לעין, אך אין בה כדי להסתיר אנו: העובדה שהבעיות המתעוררות בטרנסקריפציה (תעתיק הגייס) או בטרנסליטרציה (תעתיק אותיות) בכתב לטיני של טקסט הכתוב בכתב רש"י הן עצומות. מחד גיסא מדובר בניסיון לקבוע את עמדתו של הכתב מול הפונולוגיה של שפת הלאדינו המדוברת; מאידך גיסא יש מקום לשאול את עצמנו באילו סימנים גרפיים לייצג את כתב רש"י העברי. אמות המידה הכרוכות בנדון הן אפוא הפונקציונליות הייצוגית של כתב רש"י, וגם מכוונותה הפרגמטית של הטרנסקריפציה: בשביל מי מתבצעת הטרנסקריפציה של הטקסט, ומהי תכליתה?

בעיקרון ההבחנה בין טרנסקריפציה לטרנסליטרציה נראית פשוטה מאוד: הטרנסקריפציה היא הניסיון לייצג – במקרה הנדון על ידי אותיות לטיניות – את הפונולוגיה של טקסט כתוב באותיות עבריות. לעומת זאת הטרנסליטרציה היא הניסיון לייצג בדיוק נמרץ את אופיו של הכתב בטקסט כלשהו, הניסיון לייצג את מהותו הגרפית של הטקסט.

למשל, ביונית מודרנית יש חמש צורות גרפיות התואמות את ההיגוי [i]: <oi, ei, i, u, η>. הטרנסקריפציה לאותיות לטיניות אם כן מייצגת את המיוצג, הווה אומר היגוין הזהה של אותיות אלו, באמצעות [i]. לעומת זאת הטרנסליטרציה מייצגת את הייצוג, הווה אומר הדרכים השונות לייצג את הפונמה /i/ על ידי אותיות לטיניות: <oi, ei, i> וכ'.

לעתים הימצב מורכב בהרבה. כתב של טקסט כלשהו בשפה מסוימת יכול להיענות, נוסף על ההיבט הפונמי, לגורמים לא ייצוגיים; כגון הכתב הצרפתי: לעתים הוא תואם את דרך היגוין של המילים במאה השלוש עשרה – [béau], הנהגית היום [bo], עדיין נכתבת <beau> – ובמקרים רבים יש בו אותיות אטימולוגיות התואמות את הלטינית בלא תפקיד ייצוגי בצרפתית העכשווית – כגון <p> ב"temps, שהוא יסוד גרפי שאבד זמן רב לפני המהפכה הצרפתית אך הוכנס שוב לאחר מכן. בספרדית קיימת הצורה digno, התואמת את dino מתור הזהב, ואליה היתוספה g גרפית אטימולוגית; ה" g הוכנסה בהיגוי רק לאחר מכן.

כשאנחנו קוראים טקסט מתועתק, באיזו מידה הטרנסליטרציה / טרנסקריפציה אמורה ליידע אותנו על אופן כתיבתו של טקסט הבסיס:

* על המציאות הפונולוגית שהיא מייצגת או שמא גם על המציאות האלופונית?

* על ייחודו של הכתב, עד להבחנה בין גרפמות "נורמליות" לבין גרפמות סופיות במילים? הן בכתב רש"י העברי הן בכתב המרובע בסוף המילה למ"ם, נו"ן ופ"א וכו' יש סימנים מיוחדים (ם, ן, ף) שבמקור נועדו לציין את סופה של המילה בטקסט שנכתב בלא רווחים בין המילים, דבר המוכר גם מהכתב היווני (במקרה של סיגמה למשל).

* הואיל וכתב רש"י מייצג את /g/ באמצעות גימ"ל, ואת /tš/ ,/dž/ באמצעות גימ"ל בתוספת סימן הרפה, <ג'>, האם עלינו לעשות טרנסליטרציה עד כדי שחזור כתב רש"י בייצוג של /g/ באמצעות <g>, ושל /tš/ ,/dž/ באמצעות <g + tš> סימן מבחין המקביל לרפה, למשל <g>?

1. כך הטרנסליטרציה של *noche* תהיה *noġe*, ושל *djente* תהיה *ġente*

* האם נוכל לפתור את האמביוולנטיות הפונמית של גימ"ל עם סימן הרפה ולייצג את [tʃ] באמצעות <ch>, ואת [dž] באמצעות <dj>?

* האם עלינו לשקף את דרכי הפיסוק בטקסטים הכתובים בכתב רש"י ולהשתמש בסימני פיסוק ובשיטות פיסוק שאינם תואמים בהכרח את נהגיו הגרפיים של הקורא?²

2. על השימוש בנקודתיים (:): ראו A. Amor y W. Busse, "Shakespeare en Contexto Sefardi: *Los dos Buchukes de A.Y. Yoná (1921)*", *Judenspanisch VIII: Neue Romania*, 31 (2004), pp. 21-54

* האם מותר להוסיף פסיקים על מנת להקל על הבנת הטקסט, דבר שאינו טרנסקריפציה וגם לא טרנסליטרציה, אלא אדפטיציה (סיגול)?

* בטקסטים הכתובים בכתב עברי מילות יחס אחדות נצמדות לתיבת היידוע, כגון *alas = a las* - האם יהיה מותר להפריד ביניהן כדי להתאים את הטקסט המתועתק להרגלי הכתב והקריאה המודרניים?

* לכל זה יש להוסיף את העובדה כי חלקים מסוימים מהטקסט, ובמיוחד מילים שאולות מהעברית, נכתבים באותיות עבריות ובהתאם לכללי הכתב העברי, כגון חלק מהטקסט בעמוד השער או בתוך הטקסט עצמו, <mzl> (מזל) במקום *mazal*, ואפילו ב-*mazalozo*, שנכתב *[mzl]ozo*.

* באיזו מידה קהל הקוראים משפיע על החלטת הטרנסקריפציה או הטרנסליטרציה של הטקסט ועל הדרך לתעתק אותו? בלא ספק דרכי הייצוג של טקסט מתועתק עשויות להשתנות אם מדובר בבלשנים או בקהל קוראים רגיל, וגם אם מדובר בקוראים ספרדים או נניח קוראים נורבגים, שהרגליהם הגרפיים אחרים. הטרנסליטרציה עשויה לשמש למטרות מדעיות בלבד, כשהיא מציעה <ajdfjas> (אידיאס) לטרנסליטרציה של *ideas*.

הטרנסקריפציה הטהורה הייתה מציעה <yo> ו־<salieron>, מתוך הסתרת העובדה כי אפשר לכתוב הן ב־yo, הן ב־lie ב־salieron כ־<lj> (לי), בלאדינו הכתובה בכתב עברי.

אכן אין שום קשר בין השיקולים האלה לבין בעיית הכתיב בשפה כלשהי: כללי הכתיב עשויים לכלול למשל סוגיות אטימולוגיות ולהבטיח את ההומוגניות הגרפית של משפחות המילים, כמו למשל בצרפתית *temps* נכתב ב־<p>, אף שאינה נשמעת, בעקבות *temporel*.

כשאנחנו נוקטים שיטת טרנסקריפציה זו או אחרת אין אנו מחליטים על כתיב הלאדינו; ובכל זאת הטרנסקריפציה יכולה לכוון לכתיב פונמי מובהק, במידה שהגורמים הפרגמטיים מכוונים אליו גם הם.

בשנת 1968 פרסם יעקב חסן הצעת כתיב לטקסטים הכתובים בכתב רש"י במטרה להקל על הסטודנטים שלו בקריאת טקסטים בלאדינו הכתובים בכתב עברי.³ ההקלה בקריאה מניחה מראש את הטרנסקריפציה של המילים בלאדינו כאילו מדובר במילים בספרדית בת זמננו, בהוספת סימנים דיאקריטיים כדי להצביע על ההבדלים בהגיוי:⁴ כך <v> עם נקודה מתחת לשורה, <b> ואפילו <b> עם נקודה מתחת לשורה מייצגות /b/.

אליבא דחסן האינטרסים של הקוראים דוברי הספרדית הם שקובעים את הטרנסקריפציה. בשיטתו אין יסודות של טרנסליטרציה, אלא רק תהליך כפול של טרנסקריפציה: ראשית יש לתרגם, להעביר, את כתב רש"י שבטקסט אל הדרך שבה אותו הטקסט אמור להיכתב בספרדית מודרנית; שנית יש להוסיף לו סימנים דיאקריטיים כדי לזהות את טבען של הפונמות בלאדינו ואת המימושים שלהן, היות שהספרדית והלאדינו התפתחו באופן עצמאי כל אחת לעצמה מאז שנת 1492; לכן בספרדית המודרנית חסרות למשל השורקות הקוליות.

בדומה לכתב בשפות אחרות גם לכתב רש"י יש הקשר תרבותי ותבניתי משלו, שאינם חדלים להשפיע על דרכו של הכתב. במקרה הנדון מדובר כמובן בעברית.⁵ מחד גיסא כתב רש"י משתחרר מהעברית ונוטש אותיות עבריות שאינן נחוצות לכתב בלאדינו, כגון עי"ן וכו"ף; ובמיוחד הוא מחזיר לתנועות ייצוג סגמנטלי שיטתי (יו"ד, וא"ו). מאידך גיסא כתב רש"י כולל נוהגי כתיב שאינם הולמים שיטה גרפית בעלת מגמה מעין פונמית, כגון האל"ף **התומכת** בתנועות בתחילת המילה:⁶ *el*, הנכתב <ajl> (איל); *i* (ע, בספרדית), <aj> (אי); *umo*, (אומו) <awmw>; וכגון ה"א סופית המייצגת את התנועה *la*: a- (לה) <lh> ר־*a*, (אה) <ah>. כשהתנועה ההתחלתית או הפנימית היא *a-*, יש אל"ף אחת בלבד; כשה"א הסופית כבר אינה סופית, בעקבות ה־*s* שברבים, במקומה חוזרת האל"ף: *la* (לה); *las* (לאס).

3. I.M. Hassán, "Problemas de transcripción del judeoespañol", *Sefarad*, 28 (1968), pp. 411–413, especially p. 411

4. A. Salvador Plans, "Consideraciones sobre la grafía romanceada judeoespañola", *Neue Romania: Judeospanish VII*, 28 (2003), p. 47. שם מופיע העתק עמודו של חסן המוזכר לעיל.

5. בדומה למעמד הלטינית ביחס לשפות הרומניות.

6. מקורם של התפקידים השונים של אל"ף אינו מעניינו בהקשר זה.

הואיל והשימושים האלה באל"ף ובה"א סדירים אפשר להימנע מסימונם, ואפשר לעשות טרנסקריפציה במקום טרנסליטרציה – וכך אמנם נעשה על פי רוב. הערה זו חשובה: אין לערוך טרנסליטרציה (למעט כשהכוונה מדעית טהורה) במה שאפשר לשחזר על ידי כללי טרנסקריפציה פשוטים; מספיק להבהיר במבוא כי *a*- נכתב ה"א, ואז יש לכתוב בטרנסקריפציה <a>.

בכתב רש"י אפשר להבחין בכמה שכבות חופפות. באופן זה לפונמיקה של הלאדינו (כשמעתקים באותיות לטיניות) תואמות בי"ת ל-*b*; בי"ת עם רפה ל-*v*; גימ"ל ל-*g*; זי"ן ל-*z*; זי"ן עם רפה ל-*j* [ž]; חי"ת ל-*x*; טי"ת ל-*t*; למ"ד ל-*l*; מ"ם ל-*m*; נו"ן ל-*n*; סמ"ך ל-*s*; פ"א ל-*p*; פ"א עם רפה ל-*f*; צד"י ל-*ts*; קו"ף ל-*k*; רי"ש ל-*r*; שי"ן ל-*sh*; נו"ן יו"ד יו"ד ל-*ny*, בספרדית <ñ>.

בכתב רש"י יכולה להיות הבחנה תת-פונמית; למשל במקרה של הפונמה /d/, בין דל"ת בשביל הסותם *d* ובין דל"ת עם רפה <ד> בשביל החוכך שאפשר לתעתקו על ידי *đ*. הבחנה דומה נחוצה במקרה של /g/: האם יש להסיק אם כן שבלאדינו אין הבחנה אלופונית בין העיצורים הווילוניים [g] ו-[γ]?

במקרים אחדים גרפמה אחת מייצגת שתי פונמות, ועל כן היא דו־משמעית; למשל, גימ"ל עם רפה מציינת *ch* [tʃ] ו-*ch* [dʒ]; ואי"ו מציינת הן *o* הן *u*; ויו"ד מציינת את הפונמות *e, i*. למען קריאותו של הטקסט רצוי לפתור את בעיית הדו־משמעות. במקרים כאלה רק הכרת השפה היום והכרת הווריאציות הדיאטופיות (הדיאלקטריות) והפרה־היסטוריה שלה (מן הספרדית העתיקה עד תור הזהב) יכריעו בבחירה בין *muncho* לבין *djuzgar*, בין *onde* לבין *una*, בין *ser* לבין *sigun*.

נוסף על תפקידה הייצוגי של האל"ף, /a/=a, יש לה תפקיד של תומך לפני תנועה התחלתית, תפקיד שהיא ירשה מהעברית, כפי שהוזכר לעיל, וגם תפקיד על־מקטעי (סופרה־סגמנטלי), להצביע על היאטוס (hiatus) – הפרדה בין תנועות.

אך מצב הדברים מורכב יותר. הדיפתונגים ושילובי התנועות מהווים עוד בעיה בכתב רש"י. השילוב "יי" (בין שיש אחריו עיצור בין שאין) מאפשר קריאות שונות:

* *ie, éi*: בין, *bien*; ריי, *rei* בתעתיק בלאדינו, *rey* בספרדית.

* הואיל והכתוב בכתב רש"י אינו מתיר שלוש יו"דים, צורת הרבים של *rei* נכתבת גם היא בשתי יו"דים: רייס, ואפשר לשחזר את המבנה ההברתי ב־*reyes, reies* בספרדית.

* כך גם בתחילת המילה: ייבאר, *llevar, iever* בספרדית, עם היגוי דמוי יו"ד (*yeísmo*) בלאדינו.

* *[i/j]* כשאחריה או לפני תנועה אחרת: דיו *dyo*; פ'רייה, *feria* בספרדית; איירי *ayre*; אויי *oy*; מאיי *mayo*⁷.

בשילוב תנועות, "V + V", לאל"ף יש פונקציה על-מקטעית, ותפקידה להצביע על ההיאטוס, הפסקה אפשרית בין רצף של תנועות:

* ב־ *eí*: ריאיר *re'ir* (בספרדית *reir*);

* ב־ *íe*: ריאין *r'ien* (בספרדית *rien*);

* *a'inda* נכתב: *ainda* (בספרדית *todavía*, בפורטגלית *ainda*);

* *ve'es*: ביאס (בספרדית *ves*) וכו'.

כל מקרי ההיאטוס מסומנים באל"ף, למעט מקרה אחד: בסוף המילה לפני *s*; עיינו ערך *di'a* דיאה; אבל ב־ *dias* דיאס, כשהאל"ף מייצגת את ערכה של *a*.

למרות זאת האל"ף מופיעה גם בדיפתונג *ue* (ואי), ויש בתופעה זו משום אי-עקיבות, מפני שמדובר בדיפתונג בעל אופי דומה ל־*ie*, הנכתב בלא אל"ף. כך הדיפתונג *ue* מתקשר לשילובי תנועות כגון *u'i* ב־ *bu'ida* (*bullida*, "cocida"), צורת כתב המייצרת אי-בהירות מיותרת.⁸

השילוב "יי" מקיים היגוי דמוי יו"ד, תופעה נפוצה בלאדינו, למשל *eya* – שעשוי גם להיאלם כמו ב־ *(aquella) ake'a*, *(bullida) bu'ida*, ואפילו ב־ *(familia) fami'a*. על פי רוב היגוי דמוי יו"ד זה מיוצג על ידי <lj>, ליי: *eya* איליה. ייצוג זה התחיל להופיע גם במקרים של *[j]* ב־*ya*, שלעתיים נכתב "ייה" ולעתיים "לייה" וכדומה.

בעיית הטרנסליטרציה או הטרנסקריפציה אינה עניין של בררה בין שתי אפשרויות אלא של מיקום ברצף: באיזו מידה אפשר לערוך טרנסליטרציה, ובאיזו מידה יש לערוך טרנסקריפציה? הכול תלוי במטרת הטרנסקריפציה: להבטיח את קריאותו של הטקסט; לשמור, או שלא לשמור, על ייחודה של הלאדינו הכתובה בכתב עברי; להשתמש בסימנים גרפיים מוכרים לקהל הקוראים וכו'. כך טקסט המיועד לחקר ההיסטורי של הלאדינו ייצג את *ella*, הנכתב "ליי", בכתב *elya*, ולאחריה ציון ההיגוי (= *eya*); טקסט שנחשב מדעי פחות יעדיף את הכתיב *eya*, ויסביר במבוא כי *y* מייצגת פונטית את *[j]* וגרפית את *[[lj]]*, שיטה זו מבטיחה קריאות טובה יותר.

7. אפשרות אחרת היא לזכור שכתב רש"י אינו מתיר שלוש יו"דים ולפרש את "יי" כייצוג של *[j]* מתוך התעלמות מייצוג ה־*e*. כך נוכל להגיע לטרנסקריפציה הומוגנית של *y* + תנועה במקרים של *ie, ia* וכו', כמו במילים *byen, ferya* וכדומה.

8. הואיל והאל"ף המסמנת את ההיאטוס ניתנת לחיזוי נראה כי אפשר לוותר על הטרנסליטרציה שלה.

כשמנתחים בפרוטרוט את השיטה שהציע חסן בשנת 1968 מתברר שהיא מורכבת משני שלבים בעלי אופי שונה: הראשון אינו טרנסקריפציה אלא פעולת המרה: המילים שבטקסט מומרות במילים תואמות בספרדית המודרנית. רק הצעד השני, המוסיף את הסימנים הדיאקריטיים, הוא בעל אופי של שחזור ייצוגי ואפשר לראות בו יסוד טרנסקריפטיבי. יש לשים לב שיסודות הטרנסליטרציה חסרים לחלוטין בהצעה.

ההמרה של המילים בלאדינו הכתובות בכתב עברי למילים בספרדית מודרנית מצריכה שימוש בכתוב שנוסף על הפונקציונליות הייצוגית שלו הוא נענה לגורמים ההיסטוריים שלו עצמו, כגון האטימולוגיה, במקום השימוש בשיטת טרנסקריפציה-טרנסליטרציה שנוצרת במיוחד למטרה זו. שיטה זו במהרה תביא לסיבוכים.

צורת כתיבה זו עלולה להביא לסתירות עם הגדרתם המסורתית של הסימנים שמשמשים בהם לייצוג הסותמות והחוככות [b, v] וכו', אפילו אם יסומנו בסימנים דיאקריטיים: <v עם נקודה>=[b], ואפילו <b עם נקודה>=[b].

המקרה הנזכר של <b/v> מלמד שלמציאויות המיוצגות עשוי להיות אופי שונה זה מזה: בספרדית המודרנית <b/v> הן משתנים גרפיים בתפוצה פחות או יותר אטימולוגית (*abogado*, בלטינית *advocatus*) המייצגים את הפונמה /b/ עם האלופונים שלה [b] ו-[β]. בלאדינו /b/ ו-/v/ הן פונמות; /b/ נכתבת באופן סדיר ב"ת"; /v/ נכתבת ב"ת עם רפה. לאחר 1492 איבדה הספרדית המודרנית את הניגוד שפתית סותמת-שפתית חוככת, אך היא שמרה על שני האלוגרפים *b* ו-*v*, והם נותרו שרידים גרפיים בלבד.

המרת טקסט בלאדינו הכתוב בכתב עברי למילים הכתובות באותיות לטיניות, כאילו מדובר בטקסט כתוב ספרדית מודרנית, מחייבת גם את כתיבתן של כל אותן האותיות שההומניסטים ואנשים אחרים ראו בהן יסודות של הכתיב הנכון בספרדית: לא רק <h> במקום f-בלטינית – שהספרדית איבדה לאורך ההיסטוריה שלה ושהומרה ב- <h> גרפית – אלא גם ה- <h> האטימולוגית שב-*humano*, שאבדה עוד בימיה הקלסיים של רומא. בטרנסקריפציה כזאת של טקסט בלאדינו נכנסים יסודות זרים לשפה הספרדית-יהודית ולמסורת של הלאדינו, שהיא עצמאית ובלתי תלויה בחידושים שנתחדשו בינתיים.

כמו כן יש להתחשב בבעיית המילים שאין להן מקור היספני – המילים האיטלקיות, היווניות, התורכיות, הבולגריות, הצרפתיות וכדומה, הנפוצות בשפתם של היהודים הספרדים. כיצד לתעתק אותן? אליבא דחסן יש לכתוב את המילים השאלות כאילו הן ספרדיות, או לפי התאימות הגרפית הסבירה ביותר: *centime* בצרפתית < *zantim* בלאדינו. אך בסופו של

דבר הפתרון המעשי ביותר הוא הצעתה של ביאטריס שמידט⁹ - שקבעה מדעתה את התאימויות בין התעתיק של הספרדית-יהודית לבין התעתיק של השפות הזרות שאינן רומניות.

שיטת ההמרה שהציע חסן, הואיל ואין בה אף לא יסוד אחד של טרנסליטרציה, אינה מאפשרת את השתקפות אופיו של כתב הלאדינו, וגם לא של ההיסטוריה שלו, מאחר שאין היא מתחשבת בצורות השונות של כתיבת פונמות מסוימות בלאדינו, וגם לא בשינויים שחלו עליהן במשך הזמן (למשל <יי / יי = /j/).

יתר על כן זהו תעתיק היספנוצנטרי, ודווקא עובדה זו מצביעה על מגבלותיו: מחוץ לספרד (ומחוץ לשפות הרומניות) אין ב-*k*, הנפוצה בייצוג של [k], כלום מה"קפופניה" או מוטב מה"קקוגרפיה", אלא שהיא - גם מחוץ לתחום הגרמני - הסמל המקובל, למשל בכתב הטורקי, של [k], ועל כן היא מוכרת אצל רוב רובם של היהודים הספרדים.

למשל, חמשת התעתיקים של <g, j, s, y, z> /ž/ בתוספת אקסנט המוצעים בשיטה של חסן הם דוגמה לכך ששיטתו מנופחת באופן בולט, והיא מאבדת את סגולתה ככלי **רציונלי** לתיאור מדעי.¹⁰

בסיכומו של דבר הניסיון להציג את הצעת התעתיק לפי מנהגם של הסטודנטים הספרדים שאינם בקיאים בכתב רש"י בתור **הכתיב** הכללי הראוי ללאדינו נראה נועז במקצת, וזאת מסיבות אחדות:

* ההצעה מסובכת מדי לקורא הממוצע שאינו דובר ספרדית (המתקשה לזהות את "v עם נקודה מתחת לשורה" עם b).

* היא מסובכת גם בשביל היהודים הספרדים היודעים ספרדית מודרנית, הואיל ולפי שמידט (עמ' 40), ל-*v/b* תואמות חמש איכויות פונטיות: <v> = [v/β] ver [ver] v; <v עם נקודה> [b] = b; [bivir] v. ivir [b] או [β/v] "בהתפלגות כמו בקסטיליאנית" [barva] barba <b עם נקודה> [b] = "בהתפלגות שונה מהקסטיליאנית" [abrasar] ab. razar <b עם קו> [β/v] "בהתפלגות שונה מהקסטיליאנית" [vanda] banda. רק הבלשנים מסוגלים להשתמש נכון בכללים אלו.

* התעתיק אינו משרת את היהודים הספרדים, הנאלצים לכתוב את שפתם בלשון שאינם יודעים לדבר או לכתוב בה, הווה אומר ההצעה היספנוצנטרית מדי.

* הוא שרירותי אצל מילים זרות (מהי הטרנסקריפציה של הטורקית *paşa* או של הצרפתית *centime*? "zantim" כפי שהציעה שמידט?).¹¹

10. הסיבוכים בהצעתו של חסן רבים כל כך עד שהשאלה המתבקשת היא כיצד ייתכן שהיא יושמה ושימשה כלי לטרנסקריפציה מדעית.

11. לא נראה סביר להציע בתור **כתיב** של שפה שיטה גרפית לטרנסקריפציה הדורשת מהמשתמשים לכתוב את המילה הלאדינית הנובעת מהצרפתית *machina* כ" *machina*, כי הכותבים צריכים להכיר גם את צורתה הגרפית של המילה בשפת המקור, גם את התאמתה לכתב הספרדי וגם את הדיאקריטיים שיש להוסיף כדי להגיע לצורה הלאדינית.

* צורת כתיבה זו טובה במיוחד כדי להסתיר את יסוד הלאדינו שבטקסט ואת אופייה ותולדותיה של שפת היהודים הספרדים.

בשביל טרנסקריפציה מדעית של טקסטים בלאדינו הכתובים בכתב עברי ומכונסים באנתולוגיה יש להשתמש בסימון שיאפשר את המעקב אחר התפתחותו של כתב רש"י, משנת 1492 ועד ימינו.

מהם הקריטריונים המכריעים בפרסום קורפוס של טקסטים שנכתבו במקורם בכתב רש"י ותועתקו לכתב לטיני? ברור כי אפשר להימנע מייצוג של סטיות קבועות ושיטתיות: $a-$ במקום $\langle -\eta \rangle$. וריאציות תת-פונמיות (כגון d/δ) יש לכבדן ולציין בסימנים מבחינים. כמו כן את המקרים הדו-משמעיים שאין בהם הבחנה פונמית, כגון $u=1, o$, יש לפתור כדי לקבוע את גרסתו של הטקסט. ובנוגע לצורות הייצוג השונות של $[j]$ ותוצאות ה-yeísmo (כלומר היגוי $[y]$ או $[ll]$) על שלוחותיו, יש להתחשב בהן בצורה זו או אחרת (למשל $\langle j \rangle$ כדי לייצג את $\langle \text{למ"ד יו"ד יו"ד} \rangle$). כללי טרנסליטרציה-טרנסקריפציה אלו אמורים להישמר בכל הטקסטים המתועתקים, כדי להנהיר מן הטקסטים את תולדותיו של כתב רש"י. הואיל ואנו מכירים את הווריאציות (והן מרובות מאלו שהוזכרו לעיל, כגון שאלת שי"ן המופיעה לסירוגין עם שי"ן) אפשר לקבוע מסגרת כוללת לרישום הטקסטים.

לכל זה מיתוסף הצורך להעיר על השיטתיות שבה הכתב מייצג את העובדות הפונמיות, התת-פונמיות וכו' בטקסט המקורי. בעניין זה יש למנות את כל החילופים מסוג $\langle \text{יו"ד יו"ד} \rangle$, $\langle \text{למ"ד יו"ד יו"ד} \rangle$ בשביל $[j]$, שהרי אי-אפשר להחליט מראש אם מדובר בווריאציות גרפיות גרידא או בווריאציות מייצגות.

לרשותה של הספרדית עומד אחד הכתיבים הפונמיים ביותר מכל השפות הרומניות; איזו סיבה עשויה להיות שלא לחקות אותו בזמן שקובעים כתיב ללאדינו? אם נחשיב כדגם של דיבור את ה"נורמה" של איסתנבול נוכל ליישם בלא שינויים מהותיים את שיטת הרישום של *Aki Yerushalayim*, ולהמיר רק את $\langle x \rangle$ ב- $\langle gz \rangle$: *egzamen* במקום *examen*.

אשר לשאר, אין צורך להכניס בכתב הלאדינו - כפי שנעשה ב-*Aki Yerushalayim* - $\langle h \rangle$ ב-*Herzl*: אלה מקרים המפורטים במבואות של המילונים ובספרי הדקדוק כאפשרויות שחורגות מן הנורמה.

שום שיטת כתיב אינה יכולה לייצג את כל המורכבויות שבהיגוי. הגרמנית למשל דו-משמעית בידועין בנוגע למיקומו של הטעם ב-*umfahren* (עם הבדלים סמנטיים, אף שטעם זה אינו מסומן). הדוברים יודעים היטב מתי להטעים את ה- u ומתי את ה- a . כשדוברי השפה יודעים באיזו הברה חל הטעם לשם מה לסמן אותו? למען הזרים?¹²

12. צדקה קרן שרהון (איסתנבול) כשהיא הציעה לסמן את ההטעמה רק במילוני הלאדינו.

- Bunis D.M., *A Guide to Reading and Writing Judezmo*, New-York 1975 (1976).
- Busse W., "Judeo-Spanish Writing Systems in Roman Letters and the Normalization of Orthography", *Judenspanisch*, VII (2003), pp. 105–128.
- Foulché-Delbosc R., "La transcription hispano-hébraïque", *Revue Hispanique*, I, pp. 22–23 (reprinted in New-York 1961).
- Hassán I.M., "Transcripción normalizada de textos judeo-españoles", *Estudios Sefardíes*, I, (1978), pp. 147–150.
- Kohring H., "Judenspanisch in hebräischer Schrift", *Judenspanisch*, I, (1991), pp. 95–170 (2004, pp. 101–179).
- Shaul M., "La grafía del djudeo-espanyol al uzo de 'Aki Yerushalayim'", *Aki Yerushalayim*, 58 (1998), pp. 25–27.